

הצבא הכי מוסרי בעולם – הצעות לשיפור

רוני ברט

במבצע "עופרת יצוקה" הופעל מעין מסך אש מתגלגל לפני היחידות המתקדמות, כדי להגן עליהן. מכיוון שמרבית הלחימה נערכה בשטח בנוי ומיושב, היו בעקבות מדיניות זו נפגעים רבים בקרב האוכלוסייה הפלסטינית האזרחית. מדובר במידה רבה במדיניות חדשה; במבצעי עבר הבריאח צה"ל את אזרחי האויב (דרום לבנון) או נמנע מהפעלת אש מסיבית במחיר אבדות לכוחותינו (ג'נין – "חומת מגן"). מדיניות זו זכתה לתמיכה כמעט מוחלטת של הציבור היהודי, וביזמתו של שר הביטחון אף קיבלה ממשלת ישראל החלטה תקדימית המגבה באופן סוחף את פעולות צה"ל נגד תביעות משפטיות פוטנציאליות. קולות מחוגי השמאל אשר הביעו הסתייגויות מוסריות ומשפטיות הוגדרו יפי נפש, המעדיפים לשמור על חייהם של אזרחים פלסטינים במחיר הרוגים מקרב חיילי צה"ל. אמנם סיפורים מתוך "שיח הלוחמים" שנערך במדרשה הקדם-צבאית באורנים זכו לבולטות תקשורתית, אבל לא יצרו הד ציבורי-פוליטי או חשבון נפש, וחקירה צה"לית מפתיעה בזריזותה למעשה "סגרה את התיק". אם יש או אין אמת בסיפורים הללו, לא זה העיקר. ממילא מרבית ההרוגים נפגעו לא בתקריות מעין אלה אלא בעקבות הפעלת אש מסיבית. אם כן, נקודת המפתח היא מדיניותו של הפיקוד העליון, הן בנוגע להפעלת הכוח והן בהעברת מסר לחיילים הפשוטים.

כחלק מן ההתגייסות לדגל לא נערך דיון ציבורי אמתי בסוגיה חשובה זו של מוסר בלחימה; כביכול אין מרחב בין תמיכה אוטומטית בכל מה שעשה צה"ל ובין הגדרת פעולותיו כפשעי מלחמה. ולא היא. צורת הפעלתו של שיקול דעת מוסרי בעת לחימה, בראש ובראשונה כדי לשמר את קדושת החיים, אסור שתידון רק בצבא. צה"ל פועל בשמה של חברה יהודית-מערבית בתפיסת עולמה, אשר חובתה לקבוע לו כללים של מוסר לחימה. על צה"ל לבדוק גם בתחום רגיש זה מה אפשר לשפר, בראש ובראשונה בגלל חשיבותו האינהרנטית של ההיבט המוסרי,

ד"ר רוני ברט הוא חוקר במכון למחקרי ביטחון לאומי

ועל הממשלה להתוות קווי פעולה בתחומי המשפט וההסברה כדי למזער את הנזק התדמיתי-מדיני הנלווה לאופן פעולתו של צה"ל בלחימה בשטח בנוי.

לפני הצגת כמה הצעות, שתי הערות מקדימות. האחת, ראשי צה"ל והמדינה משתבחים בכך שצה"ל הוא הצבא המוסרי ביותר בעולם. קביעה זו ככל הנראה מוצדקת; ליתר דיוק אולי – צה"ל הוא הצבא הלוחם המוסרי בעולם. בכל השוואה עם הקרה והקורה בעולם השלישי, עם צבא רוסיה, עם מעצמות קולוניאליות לשעבר, ואף עם צבא ארצות הברית, מווייטנאם עד אפגניסטן, צה"ל יוצא וידו המוסרית על העליונה. אין לראות בביקורת ובהצעות שלהלן משום ערעור על קביעה חשובה זו. עם זאת, אסור שתהיה זו כביכול תשובת מחץ לכל הרהור וערעור בנושא. צה"ל אולי הצבא המוסרי ביותר, ובכל זאת יש מה לשפר לקראת מבצעים דומים בעתיד.

השנייה, חלק מן המוצג להלן מבוסס על מידע שפורסם בתקשורת, מיעוטו בלבד גובה רשמית על ידי צה"ל.¹ מכיוון שכך ייתכן שמקצת הדוגמאות אינן מדויקות עובדתית ומקצת ההצעות קשות עד בלתי ניתנות ליישום. אין בכך כדי לגרוע מתקפותם של הרעיונות העיקריים או מהחובה לחשוב על צעדים דומים אחרים ברוח המסר הבסיסי.

העיקרון

ב-1969, במהלך מרדף אחר מחבלים בבקעת הירדן, סגר כוח בפיקודו של רס"ן חנן סמסון על מחבל במערה. המחבל תפס מחסה מאחורי אישה ותינוקה שהתגוררו שם, ולאחר שנצר הכוח את האש כדי לא לפגוע בהם ירה המחבל בסמסון והרג אותו. דור שלם של לוחמים חונך על מורשתו של האירוע הזה, אשר הוצג כמופת של טוהר נשק ואף הוזכר בנאומו של הרמטכ"ל ביום הזיכרון האחרון לחללי צה"ל. ברוח זו גם יש להבין את דבריו של שר הביטחון בעת מבצע "חומת מגן", כאשר הסביר שמספר הנופלים הגבוה בג'נין נבע מאי-הפעלת אש מסיבית אשר הייתה קוטלת אזרחים רבים.

בנקודת זמן כלשהי מ-1969, אולי בהדרגה ואולי רק לקראת המבצע, השתנתה הגישה. אין מדובר בדיכטומיה של שחור-לבן. צה"ל השקיע הרבה בהטלת כרוזים ובקריאה לאזרחים להתפנות. הרעיון לערוך עשרות אלפי שיחות טלפון מזהירות הוא ככל הנראה חסר תקדים בתולדות המלחמות. מלבד זה, בעצם פרסום אזהרות כלליות לפני תחילת לחימה בכלל ולפני מהלכים נקודתיים בפרט, יש משום ויתור מסוים על גורם

לא נערך דיון ציבורי
אמתי בסוגיה של
מוסר בלחימה; כביכול
אין מרחב בין תמיכה
אוטומטית בכל מה
שעשה צה"ל ובין הגדרת
פעולותיו כפשעי מלחמה.
ולא היא

ההפתעה. נכון הוא שהלחימה כיום בעזה שונה מאוד באופייה מתקרית המערה לפני ארבעים שנה. עם זאת, ברמה עקרונית מדובר בשינוי קיצוני בנקודת האיזון בין שני שיקולים סותרים: במקום מאמץ אולי עליון להימנע מפגיעה באזרחים גם במחיר פגיעה במשימה ובחיילים, הטמעת גישה של "לא לוקחים סיכונים". הדבר מעלה שאלות של מהות ותהליך.

השאלה המהותית היא אם השינוי מוצדק. מצד אחד התשובה בוודאי חיובית. עקרון קדושת החיים הוא עקרון אוניברסלי, ולכן חייהם של חיילים אינם זולים משל אזרחים. זאת ועוד, אך טבעי הוא שמדינה תדאג לחיי אזרחיה-חייליה יותר מאשר לחייהם של אזרחי אויב, וכל שכן של כאלה המשמשים מחסה ותמיכה ללוחמי אויב. מצד אחר כל האמנות הבין-לאומיות העוסקות בדיני מלחמה מבוססות על השילוב הזה: מותר להרוג במכוון חיילים, אסור להרוג במכוון אזרחים, ועל חיילים לנקוט את "כל אמצעי הזהירות שניתן" כדי לא לפגוע באזרחים.² יותר ממשתמע מכך שעליהם לקחת סיכונים כדי לעשות זאת. זאת ועוד, אם ברור כל כך שחיי החיילים חשובים יותר, מדוע בעבר נהג צה"ל אחרת? האם השוני באופי הלחימה מצדיק הקצנה טוטלית?

גם על פי החוק הבין-לאומי מדובר בשאלה של מידתיות. האם מוצדק לירות על דירה שגורית ממנה אש (אויב ודאי) גם כשברור שיש בה אזרחים? התשובה חיובית. האם מוצדק לירות על דירה מחשש שמא תיפתח משם אש (אויב אפשרי)? תלוי בנסיבות. האם מוצדק להשמיד מן האוויר בניין שעשרות אזרחים מתגוררים בו? התשובה צריכה להיות כמעט תמיד שלילית. קשה, גם לחוק הבין-לאומי, לקבוע כללי ברזל; חובה לקבוע אמות מידה מסוימות.

הרושם העולה ממבצע "עופרת יצוקה" הוא שלא נקבעו סייגים ושיקולים מעין אלה. רושם זה מבוסס על הסיקור התקשורתי, על עדותם של חיילים, על דבריהם של מפקדים ועל הנחרצות הגורפת של דוברי הצבא הרשמיים בנושא. צה"ל לא ערך תחקירים ממוקדים בתחום זה, ופרסם התייחסות רק בנוגע לכמה אירועים שעוררו עניין תקשורתי.³ מאוד לא סביר שלא התרחשה לאורך המבצע כולו ולו טעות אחת בשיקול דעת בתחום סבוך זה. על כל פנים, המסר אשר שודר ומשודר לציבור, וחשוב מכך – לחיילים, הוא שהכול מותר ואין לקחת

על פי האמנות הבין-לאומיות העוסקות בדיני מלחמה מותר להרוג במכוון חיילים, אסור להרוג במכוון אזרחים, ועל חיילים לנקוט את "כל אמצעי הזהירות שניתן" כדי לא לפגוע באזרחים

סיכונים. משיקולים של מוסר ומשפט וחינוך, יש לשנות זאת. לא הכול מותר. במקרים מסוימים, בעיקר כאשר יש חשש למספר גבוה של נפגעים אזרחים, חובה לקחת סיכונים. ובמילים מפורשות, כמו שעולה ממורשת הקרב של חנן סמסון,

לפעמים צריך להתפשר בביצוע המשימה או להסתכן בפגיעה בחיילי צה"ל כדי שלא ייפגעו אזרחי אויב.

ובנוגע לתהליך, סביר להניח שהגישה לנושא אינה תוצאה של דיון ערכי, אלא תוצר לוואי של התכנון המבצעי. מפקדים וקציני מטה במטכ"ל ובפיקוד דרום גיבשו תכניות מבצעיות ושיטות פעולה אשר כללו שימוש מסיבי באש כסיוע וכהגנה על הלוחמים. גישת ההפעלה של הכוח אושרה על ידי הרמטכ"ל, ויש לקוות שגם על ידי הדרג המדיני, ובכך נסתיים העניין. המחיר בנפגעים אזרחים היה צריך להיות ברור להם. ככל הנראה לא התקיים דיון מעמיק בהיבט הערכי; לו התקיים היה הדבר מגיע לידיעת התקשורת לאחר המבצע לפחות. אם אכן חשוב למדינת ישראל, לממשלתה ולצבאה להקפיד על ערכי מוסר גם בעת לחימה, לא זו הדרך. ראשית, הדיון צריך להתחיל מהציווי המוסרי ולא מהצורך המבצעי; שנית, הדיון (אם היה כזה) צריך להיות פתוח, ולכלול לא רק קומץ שרים ואלופים; שלישית, את הגישה החדשה היה צריך להסביר לציבור ולהנחיל לחיילים. בצה"ל של ימינו, סיפורו של רס"ן חנן סמסון רלוונטי פחות; בשל השוני באופי הלחימה המקרה של סמסון הפך לפחות רלוונטי אולם הנושא חשוב ורגיש מכדי ששינוי מגמה כזה יתבצע במעומעם.

יישום

גם כאשר הנחת המוצא היא הפעלת אש אגרסיבית יותר כדי להגן על חיילי צה"ל, אפשר לנקוט כמה צעדים, כפי שיפורט להלן, כדי לצמצם את הפגיעה באזרחי האויב.

• הגדרת אזורי מקלט

כאמור, במהלך המבצע השקיע צה"ל לא מעט משאבים בקריאה לתושבים להתפנות, ברם להבדיל ממבצעים בלבנון, שהתושבים ברחו בהם צפונה, עזה קטנה וצפופה וסגורה. אזרחים לא ידעו לאן להתפנות בגלל הרושם שאין מקום בטוח מלחימה. להבא יש להגדיר לאזרחים אזור מקלט נגיש בעומק השטח, שצה"ל יימנע מלתקוף אותו, ובנוגע אליו יערוך תיאום עם גורמים הומניטריים. גם אם ינצלו לוחמי אויב אזור כזה כדי לירות מתוכו, יש בצעד זה כמה יתרונות: הוא מרחיק אזרחים מקו החזית הבעייתי יותר, הוא מסייע לישראל במישור התדמיתי, והוא יוצר בעיה לאויב. אם ירי מתוך האזור נהיה בעיה אקוטית, אפשר להגדיר אזור אחר תוך כדי ניצול התנהלותו של האויב בחזית ההסברה. זאת ועוד, כדי למנוע בעייתיות כזו, על ישראל לשקול הגדרת אזור מקלט בצד הישראלי של הקו הירוק.

• הגבלות בהפעלת האש

יש להימנע כמעט לחלוטין מהפעלת ירי תלול מסלול (ארטילריה ומרגמות) לעבר מקומות שנמצאים בהם אזרחים בכלל וריכוז גדול של אזרחים בפרט. ירי זה מדויק פחות מירי שטוח מסלול, ולכן מסכן יותר אזרחים בסביבת הלחימה. זאת ועוד, בהפעלת ירי שטוח מסלול יש להעדיף במידת האפשר מסוקי קרב על טנקים, שוב משום שהללו מדויקים יותר. דוגמה לנקודה זו אפשר לראות בירי המרגמות התגובתי כלפי חוליית מרגמות שירתה מתוך בית ספר בבית להיא. בהנחה שבבית הספר שהו תלמידים או מבקשי מקלט, אסור בכלל לירות מרגמות לעברו, גם במחיר של עיכוב בתגובה לירי האויב. עדיף להזיז את הכוח הצה"ל הנתון תחת ירי אויב או למסך אותו מלירות אש תלולת מסלול על מטרה רווית אזרחים. דוגמה מסוג אחר היא הפגזת המסגד ששימש מחסן תחמושת. לא ברור מדוע היה צריך לתקוף אותו ללא אזהרה בזמן תפילה דווקא ולהביא להרג עשרות. בצדק צה"ל מתגאה מדי פעם בסרטונים של חיל האוויר המתעדים ויתור של הרגע האחרון על סיכול ממוקד כדי לא לפגוע באזרחים. שיקול דעת כזה יש להפעיל לא רק בפעילות שאופיה ביטחון שוטף אלא גם בעת לחימה. טוב יעשה צה"ל אם יבדוק פרטנית את כל המקרים של פגיעה באזרחים כדי לזהות ממה נפגעו וכיצד היה אפשר להימנע מכך.

• הענקת סיוע רפואי

רק כשבועיים לאחר תחילת המבצע הוחלט על הפסקות אש יומיות לאספקה הומניטרית, ורק לקראת סיום הלחימה נפתח בית חולים במעבר ארז. רופאים מתנדבים הגיעו לסייע בעזה דרך המנהרות מתחת לגבול עם מצרים. בלא קשר לממדי הניפוח התעמולתי של המצוקה בעזה, אין ספק שנפגעי הלחימה שם זכו לטיפול רפואי רחוק ממיטבי. קשה לאמוד את מספר האזרחים שנפטרו או שנותרו עם נזק קבוע בשל כך. אין סיבה מבצעית שלא לנהוג אחרת. ישראל צריכה לאפשר אספקה רפואית, ובכלל זה תגבור כוח אדם, למן היום הראשון. בית חולים שדה צריך להיות מוכן באותו לוח זמנים, גם אם יעדיפו הפלסטינים שלא להשתמש בו.

• שיפור המערך ההומניטרי בצה"ל

במהלך המבצע הביא צה"ל לידיעת הציבור הפלסטיני את דבר קיומו של מעין מערך הומניטרי, ובו 15 קצינים, אשר תפקידם ללוות את הכוחות ולסייע לאוכלוסייה האזרחית. מערך זה יש לשפר בארבעה היבטים: (1) יש להגדיר את משימתו העיקרית בצמצום מספר הנפגעים בקרב אוכלוסיית האויב, ורק לאחר מכן בסיוע הומניטרי; (2) יש להרחיבו כך שיהיה לו נציג בכל יחידה לוחמת, מרמת גדוד ומעלה

לפחות; (3) יש להעניק לו את הכלים לקישור ישיר תוך כדי לחימה מול גורמים הומניטריים בין-לאומיים הפועלים בצד השני של החזית. צעד זה חיוני לטיפול יעיל יותר במקרים כגון הירי על מתחם אונר"א או מניעת פינוי פצועים בשכונת א-זייתון במשך זמן רב; (4) יש להטיל על כוח זה את האחריות לחשיבה ותכנון הומניטריים לפני לחימה ואת הסמכות להתערב במדרג המפקדות בזמן לחימה כדי לוודא שמפקדים מודעים להיבט של שמירה על חיי אזרחים. בכל קבוצת מטה צריך שיהיה קצין שזה תפקידו הבלעדי, וטוב יעשה "הצבא המוסרי בעולם" אם ימציא תפקיד זה.

הסברה

להיבט המעשי העיקרי של מוסר הלחימה – היקף הנפגעים האזרחיים – יש השלכה ישירה ומשמעותית על האווירה התדמיתית-מדינית שישראל פועלת בה (יש להניח שבעתיד יתבטא קשר זה ביתר חריפות, לאחר שממשל בוש הסבלני ירד מהבימה). כדי למזער את הנזק בתחום זה, מלבד שיפורים טכניים הנדרשים במערך ההסברה, מומלץ ליישם כמה שינויים בתפיסה.

• "גיוס" החוק הבין-לאומי

מדינת ישראל מצאה את עצמה לאחר המבצע, לא לראשונה, בעמדת מגננה במישור התדמית-משפטי. כאילו כדי להחמיר את הבעיה, דיברו הדרג המדיני והצבאי במפורש על מדיניות של תגובה לא פרופורציונלית, האסורה על פי החוק הבין-לאומי. בתחום זה יש לשנות כיוון ב-180 מעלות. מהלכיה של ישראל בלבנון ובעזה הם תגובה לא פרופורציונלית רק אם אמת המידה לפרופורציונליות היא הפגיעה המידית שקדמה לתגובה. אמנם זו הגישה שנתקבעה בדעת הקהל כפרשנות היחידה למונח "פרופורציונליות", אולם לא זה המצב. בקרב העוסקים בדיני מלחמה קיימות שתי גישות נוספות: "הצטברותית" – תגובה בפרופורציה לכל הפגיעות שהצטברו בעבר (מתאים למדינות המבליגות לאורך זמן); וכוללת – תגובה בפרופורציה לאיום הכולל כדי להסירו.⁴ על ישראל לאמץ גישה זו ולהסביר שמדובר בתגובה פרופורציונלית לחלוטין, אשר נועדה להסיר איום בטרור רקטי על חייהם של כמיליון תושבי המדינה. במקום להסביר שישראל פועלת בניגוד לחוק (לשוננו או רוחו) כי אין בִּרְרָה, יש לטעון שהפעולות עולות בקנה אחד עם החוק.

• מעבר מהיענות להובלה

כאמור, רק כשבועיים לאחר תחילת המבצע הוחלט על הפסקות אש יומיות לאספקה הומניטרית. צעד זה, כמו הסדרת פינוים של אזרחים זרים, ננקט לאחר פניות (שלא לומר לחץ) של גורמים בין-לאומיים. גם במלחמת לבנון השנייה

הסדיר צה"ל "מסדרון הומניטרי" לפינוי זרים רק לאחר לחץ בין-לאומי. אין סיבה שלא לתכנן זאת עוד לפני הלחימה, וליישם מיד בתחילתה, בלא להמתין לפניות בנושא. זה הדבר הנכון לעשות הומניטרית והסברתית, והאילוץ המבצעי כמעט תמיד מינימלי.

• הגברת שקיפות

גורמים בין-לאומיים מקבלים בספקנות מוצדקת הסברים של צה"ל על פגיעה במטרות אזרחיות משום שבוצע מהן ירי ועל המאמצים שמושקעים כדי למזער פגיעה באזרחים. כדאי לשקול הזמנת משקיפים בין-לאומיים להיווכח בכך בעצמם. אמצעי התצפית והאיכון של צה"ל מסוגלים במרבית המקרים לזהות מקורות ירי בזמן אמת. אפשר להקים מעין חמ"ל משקיפים עבור נספחים צבאיים או נציגי גופים הומניטריים, שיוכלו לראות בו במו עיניהם את הירי מתבצע מאזורי מגורים, עוד לפני שצה"ל הגיב. במגבלות מסוימות ראוי לאפשר להם נוכחות במפקדות הלוחמות או גישה למערכות הקשר שלהן, כדי שיהיו עדי שמיעה להחלטות רלוונטיות. לכל הפחות צריך להפיץ דיווחים מידיים בכל מקרה שצה"ל נמנע מפעילות מבצעית בשל אילוצים הומניטריים.

בלא קשר להצעה מהפכנית זו, על צה"ל לפעול בשקיפות בנוגע לאירועים בעייתיים. בכל אירוע יוצא דופן על אישיות בכירה להביע מיד צער; לערוך תחקיר פנימי מהיר, ומיד לאחריו בדיקה חיצונית; להודות בטעויות – אם היו, ובמידת הצורך – להעמיד לדין; ולהגיש את תוצאות הטיפול לגופים הבין-לאומיים המוסמכים. זו הדרך הנכונה לפעול כדי למנוע טענות וכדי לבלום תלונות משפטיות.

• הסברה מקדימה-מונעת

מערכת ההסברה הישראלית נכנסת לפעולה רק עם תחילת הלחימה. יש בכך שתי טעויות בסיסיות. ראשית, נציג מדינה-הסברתי צריך להיות שותף להכנת התכנית המבצעית ונוכח בעת אישורה על ידי הדרג המדיני. תפקידו לאתר מהלכים בעייתיים מבחינת הסברה, ולהיערך מלכתחילה בהתאם. במקרים מסוימים עליו להציע, קודם כול לדרג הצבאי ולאחר מכן לדרג המדיני, להימנע מצעדים מסוימים. למעשה, עליו להיות המקביל ההסברתי למערכת הייעוץ המשפטית. שנית, את דעת הקהל הבין-לאומית יש להכין זמן רב לפני המבצע, מבחינת הכרת הרקע ההיסטורי, ההקשר המשפטי והמדיניות ההומניטרית של ישראל. ישראל צריכה בעת שגרה להעלות לסדר היום הבין-לאומי את הפרשנות הכוללת בסוגיית הפרופורציונליות באמצעות חקיקה, הצעה רשמית לאימוצה על ידי הגופים הבין-לאומיים הרלוונטיים וגיוס תמיכה בקרב הקהילה המקצועית. ישראל צריכה מלכתחילה להציג לממשלות זרות ולגופים בין-לאומיים את ההיבט ההומניטרי

המפותח בתורת הלחימה של צה"ל, ולהציע את אימוצו על ידי מדינות אחרות. כמו כן צריכה ישראל ליזום מיסוד של מערך קישור בין צה"ל ובין גופים מקומיים (פלסטיניים, לבנוניים) ובין-לאומיים, כדי שהתיאום בזמן לחימה יהיה ראוי ויתרום לצמצום נפגעים בקרב אוכלוסייה אזרחית.

צה"ל הוא הצבא המוסרי בעולם, ברם בעקבות כמה דוגמאות ובשל הנחרצות הגורפת של דוברי הצבא באשר להצדקת התנהלות צה"ל, סביר להניח שהיו פגיעות באזרחים בגלל התרשלות, בגלל אי-הפעלת שיקול דעת ובגלל הימנעות מלקיחת סיכונים. תופעה זו יש לשאוף לצמצם. אם נפגעים יותר מדי אזרחי אויב בזמן לחימה, זה קורה למען החברה הישראלית ובשמה. חובה עליה לדרוש מצה"ל רף סייגים גבוה יותר, בלא לגלוש לקיצוניות שמנגד, המסכנת את חיילי צה"ל יתר על המידה. במהלך הלחימה בעזה לא היו יעדים קריטיים, והצבא לא פעל על פי לוח זמנים דוחק. ככל הנראה בכמה מהמקרים היה אפשר להפעיל שיקול דעת ולהחליט על ויתור או על עיקוף או על האטה כדי לחסוך בחיי אדם. צה"ל צריך לקבל עיקרון זה, לחנך לפיו את חייליו בשגרה ולתדרכם כך לקראת קרב וכן לפתח את המערך ההומניטרי שלו כדי ליישמו הלכה למעשה. לשמירה כזו על חיי אדם תוך כדי לחימה יש ראשית לכול ערך משל עצמו; במקרה דנן למאמץ עילאי לעשות זאת יש גם ערך הסברתי-מדיני התומך בהשגת מטרות המלחמה. משתי סיבות אלה שומה על צה"ל ועל ממשלת ישראל לא להסתפק בשינון צדקני של "הצבא המוסרי בעולם". לסיבוב הבא יש להגיע לאחר שיישם צה"ל לקחים ושיפורים, ולאחר שעשתה ישראל כל הניתן להסביר לעולם הן את הצדק באופן פעולתה והן את הסייגים אשר שמה לעצמה.

הערות

- 1 למרות פניות חוזרות והבטחות נשנות במשך חודשיים, נכון למועד פרסום המאמר לא העביר דובר צה"ל למחבר תשובות, נתונים, תגובות, או כל מידע אחר.
- 2 סעיף 2-57 בפרוטוקול הנוסף לאמנת ז'נבה 1949.
- 3 ראו הערה 1 למעלה.
- 4 Anthony Arend and Robert Beck, *International Law and the Use of Force – Beyond the UN Charter Paradigm*, London 1993, pp. 165-166.